

2001

3
3 (a) ✓

जमेयांगत्वमवगम्यते ॥ तद्वत्कर्मणां ज्ञानजनकत्वेन विरोध इति भावः ॥ अन्यथा विविदिषंतीति श्रुतिबाधापत्तेरित्याह अतएवेति ॥
 अथवा विविदिषंतीत्यादिबलाद्यज्ञादीनां विविदिषायामेवोपयोगः प्रतीयते ननु पापक्षयद्वारा ज्ञानादावित्याशंक्य प्रतिबद्धा
 परोक्षज्ञानस्येष्ट्यमाणतया पुरुषार्थत्वेन प्रकृत्यर्थे ज्ञानादीनां विनियोगे पीछया अमुमर्थत्वेन तत्र विनियोगानुपपत्तेरित्याह
 अतएवेति ॥ तमेतत्परमात्मानं ब्रह्मणा विविदिषंति अपरोक्षतया वेत्तुमिच्छन्ति केन कारणेनैत्यपेक्षायामाह वेदानुवचनेति ॥ अनाश
 केन तपसा सह ॥ हितमितमेध्याशनेनेत्यर्थः ॥ कर्मणां पापनाशकत्वे प्रमांतरमाह ॥ कषायेति ॥ कर्मभिः पापक्षये सति अनंतरं ज्ञान
 मुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ तपसा कल्मषं हंतीत्यादि स्मृतिरादिपदग्राह्या ॥ इयता प्रबधे ज्ञाने बहिरंगसाधनमुक्त्वा अंतरंगसाधनमाह
 स एवमिति ॥ ननु श्रवणादीनां ज्ञानसाधनत्वं न संभवति मानाभावादित्याशंक्य तत्र श्रुतिप्रमाणयति मैत्रेयीति ॥ अन्वयेति
 ॥ यद्यपि कृत्याश्चेति सूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य विधौ स्मरणात् कथमनुवादकत्वं तथापि ज्ञानस्येष्ट्यमाणतया फलत्वेन विधेयत्वायो
 गात् ॥ अर्ह्यर्थे पितव्यप्रत्ययस्य दर्शनादिति भावः ॥ तत्साधनत्वेन दर्शनसाधनत्वेन ॥ ननु ब्रह्मणो श्रावणत्वात्कथं श्रोतव्यमि
 ति विधानमिति तत्र आह श्रवणं नामेति ॥ ननु श्रवणस्य ज्ञानरूपत्वे विधेयत्वायोगा इत्यत आह तात्पर्येति ॥ तात्पर्यमिति श्रयानु
 कूलेत्यर्थः ॥ विचार इति यावत् ॥ यद्यपि श्रोतव्य इति श्रुधातोः श्रोत्रादौ प्रसिद्धत्वेन विचारवाचकत्वासिद्धिः ॥ तथापि लक्ष

2001
 तस्माच्छ्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिनाभेदज्ञाननिषेधेनाभेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनादभेदज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति सिद्धं ॥
 ॥ नन्वेक्यज्ञानं परोक्षमुतापरोक्षं ॥ नाद्यः ॥ दिङ्मोहादावपरोक्षज्ञानस्यैवापरोक्षश्रमनिवर्तकत्वेन तस्या तथात्वात् ॥ न द्वितीयः ॥
 ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानजनकोपायाभावादित्यत आह तच्च ज्ञानमिति ॥ उपायाभावादित्यत्र भेदेनोपायमाह तच्चेति ॥ केचिदिति विव
 रणाचार्यादय इत्यर्थः ॥ अपरे आचार्यावाचस्यतयः ॥ ननु तत्त्वमस्यादिति वाक्यानां नापरोक्षज्ञानजनकत्वं ॥ वाक्यस्य परोक्षज्ञानज
 नकत्वाभावेन क्लृप्तसामर्थ्याविरोधात् ॥ नहि विलक्षणकरणस्य विलक्षणकार्यजनकत्वं संभवति ॥ तथा सति अथैव त्वमेवीजो
 यचां कुरोत्यत्यापत्तेः ॥ तथा च पूर्वपक्षानुपपत्तिरित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ पक्षयोर्मध्य इत्यर्थः ॥ तथा च परोक्षज्ञानजनकस्यापि रा
 ब्दस्याविचारसहकारिबलादपरोक्षज्ञानकत्वं न विरुध्यते ॥ संस्कारस्येवंद्रियसहकारिणप्रत्यभिज्ञानहेतुत्वमिति भावः ॥ प्रमे
 यविशेष इति ॥ विषयगतयोग्यताविशेष इत्यर्थः ॥ नन्विन्द्रियाजन्यं ब्रह्मज्ञानं कथमपरोक्षमित्याशंक्य तस्य दूषितत्वादित्याशयेन प्रा
 गुक्तापरोक्षलक्षणं स्मारयति ॥ तथा चेति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यानां परोक्षज्ञानजनकत्वे प्रथमाध्यायप्रथमपादगत व्याससूत्रप्र
 सक्तिसंपादयति अतएवेत्यादिना ॥ ब्रह्मपरत्वेति ॥ प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे निष्पत्तिरित्यर्थः ॥ शास्त्रदृष्टिरिति ॥ शास्त्राज्जनितो ह
 ष्टिरित्यर्थः ॥ द्वितीयमुपपादयति ॥ अन्येषामिति ॥ ननु विनिगमनाभावाद्द्विषयविशेषनिबन्धनमेव ज्ञानापरोक्षमस्त्वित्यत आह ॥

एकस्मिन्निति ॥ कथं तर्हि ज्ञानानामपरोक्षमित्यत आह तथा चेति ॥ अखंडाकारवृत्तेश्चक्षराद्यजन्यतया अपरोक्षानुपपत्तिरित्यत आह ब्र
 ह्मेति ॥ ननु तर्हि सदा ब्रह्मापरोक्षज्ञानापत्तिरित्यत आह ॥ मननेति । तथा च सहकारिविरहादिति भावः । मनसः कारणत्वे श्रुतिप्रमाणय
 ति ॥ मनसैवेति ॥ नन्वप्राप्य सकृत्सासदयन्मनसानमनुत इत्यादि श्रुत्या मनस आत्मसाक्षात्कारहेतुत्वा निषेधेन कथं मनसः कारण
 त्वमित्याशंक्य विमूढानानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ यतं तोप्य कृतोत्मानो नैनं पश्यंत्य चेत्तस्मिन्नुत्सारेण स्मृत्यनुरोधे
 न च मनो न वगम्यत्व श्रुतिर्मूढमनो विषयतया योजनीयेत्याह मनो न वगम्यत्व श्रुतिश्चेति ॥ ननु नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मेतं ॥ तं
 त्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणो वेदे कगम्यत्वावगमात् मानांतरवेद्यत्वा नुपपत्तिरित्यत आह ॥ न चैवमिति । कि
 मागमोपजीविमानांतरवेद्यत्वं निषिध्यते उत तदुपजीविमानांतरवेद्यत्वं मिथिनाद्य इत्याह ॥ अस्मदुक्तेति । अन्यथा श्रवणस
 मानविषयकमनोपदेशे व्यर्थपत्तेरिति भावः ॥ द्वितीये इष्टापत्तिमाह ॥ वेदेति ॥ सूत्रविशोधं परिहरति शास्त्रदृष्टिसूत्रमिति ।
 कल्पतरुकारसंमतिमाह तदुक्तमिति ॥ अपिसंधान इति । अपिसंधाने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भिन्नसूत्रात् । अस्यार्थः ॥ अपि चेन
 निरस्तसमस्तोपप्लवमानं देहपसंधानकाले भक्तियोगेन प्रणिधानानुष्ठानानुमानकाले योगिनः पश्यंति । कुत एतदवगम्य
 ते । प्रत्यक्षानानामानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यां । तथा च श्रुतिः । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वसतस्कृतैः पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति ॥

स्मृतिरपि ॥ योगिनस्तत्र पश्यंति भगवंतं सनातनमित्याद्येति ॥ एवं च तां शास्त्रदृष्टिं परउत्कृष्टः वाचस्पतिः सूत्रव्याप्ताजानातीति भावः । नन्वि
 दानं मोक्षहेतुब्रह्मज्ञानं कुतो न जायत इत्याशंक्य पापक्षयाभयादित्याह तच्चेति । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयासापस्य कर्मण इति आदिबच
 नादिति भावः ॥ पापक्षयो वा कुत इत्याकांक्षायामाह । सचेति । पापक्षय इत्यर्थः ॥ धर्मेण पापमपुनरुदति ॥ योगिनः कर्मकुर्वंतिसंगस्य
 कात्मशुद्धय इति वचनात्पापक्षयस्य धर्मसाध्यत्वावगमादिति भावः । तत्रापि हेतुज्ञानं च कर्मचोक्तं महा मुने ॥ यथान्तं मधुसंयुक्तं मधु
 चान्तेन संयुतं ॥ एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् इत्याद्योगमेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोरिव मोक्षहेतुत्वावगमेन कथं कर्मणः पा
 पक्षयहेतुत्वं कथं च ज्ञानैकसाध्यत्वं मोक्षस्याभिहितमिति चेत् । न । कर्मणां पापक्षय रूपचित्तशुद्धिद्वारा परंपरया मोक्षोपयोगे युक्त श्रु
 त्यविशोधात् । अन्यथा धर्मात्स्वरवंच ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षाधिगम्यत इति क्रमबोधकवचनं । नित्येनेमिन्निके रेव कुर्वाणो डुरितक्षयः ॥ ज्ञानं
 च विमली कुर्वन्त भ्यासेन च पाचयेत् । अभ्यासात्पक्ष ज्ञानः कैवल्यलभते नर इति वचनं विरुध्येत । तथा च चित्तशुद्धिद्वारा कर्मणां
 ज्ञानकतयामोक्षेवित्योगः ॥ तदुक्तं विवरणाचार्यैः । नित्यकर्मणि मलापकर्षद्वारेण पुरुषसंस्कारद्वारेणात्मज्ञानयोग्यतामापाद्य
 तत्त्वज्ञानजनकतयामोक्षज्ञाने समुच्चयित्विति । तदेतदभि संधायाह परंपरयेति । ननु स्वर्गद्विर्गद्विफलसाधनत्वेन विहितानां कर्म
 णां ज्ञानसाधनत्वमुपपद्यत इत्याशंक्य स्वतंत्रफलसाधनस्यापि ह हस्यतिसवस्य बाजपेयेनेष्टा ह हस्यतिसवेन यजेतेति श्रुत्या वा ॥ २॥

भवति उतनेति विषयसंभावनासंशयनिरासार्थं तयामनस्य मनस्योपयोगान्नाप्रामाण्यप्रसंग इत्याह मननं नामेति ॥ अनादिदेहाद्या
 भाभिमानसंस्कारसंचितान्तःकरणदेहादिबाह्यपदार्थेष्ववप्रसक्तस्य तेभ्यो निष्कृष्यात्मेकस्त्वेयं नु कूलोमानसव्यापार इत्यर्थः ॥ ननु
 श्रवणादीनि ब्रह्मज्ञाने साक्षात्साधनमुत्तमपरपर्यानाद्यः ॥ निदिध्यासनेन व्यवधानात् ॥ न द्वितीयः ॥ निदिध्यासनस्य ब्रह्मभावादि
 त्याशक्यव्यवस्थामाह ॥ तत्रेति ॥ श्रवणादिमध्य इत्यर्थः ॥ साक्षात्साधनत्वे श्रुतिप्रमाणयति ॥ तद्वति ॥ हेतुरितिसाक्षादिति शेषः
 ॥ हेतुत्वे अन्वयव्यतिरेको दर्शयति ॥ प्रकृतेति ॥ श्रुतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ॥ आत्मानुसत्तनं ध्येय एते दर्शयति
 हेतव इति स्मृत्या न्यायानामवशेषेणेव तत्र हेतुत्वप्रतिपादनात् ॥ कथमुक्तव्यवस्थापपत्तिरित्याशंक्य परंपर्यापि हेतुत्वेनैतैरुच्य वि
 तइति आहृतावन्मात्रमिति ॥ नत्वं गंगीभावेनापीति शेषः ॥ चिवरणानुसारिणामतमाह अपरेति ॥ श्रवणप्रधानं ॥ मनननि
 दिध्यासनयोस्त्वं गत्वमित्यन्वयः ॥ ननु मनननिदिध्यासनयोः प्रोक्षणादिवत्स्वनूपोपकारितया सन्निपत्योपकारित्वं उत प्र
 याजादिवत्कलोपकार्यतया आराडुपकारकत्वं नाद्यः ॥ तयोः श्रवणोत्पत्करभावित्वेन तत्तत्स्वनूपोत्पत्तावनुपयोगात् ॥
 न द्वितीयः ॥ विनिगमकाभावेन निदिध्यासनस्यांगित्वं श्रवणमननयोरंगत्वमित्यस्यापि वक्तुं स्ववचत्वात् ॥ श्रवणादीनां
 ज्ञानजनने विशेषाभावेन दर्शपूर्णमासवत्समप्रधानभावप्रसंगाच्चेत्याशंक्यशक्तितात्पर्यवैशिष्ट्यावधारणरूपश्रवण

स्थब्रह्मावगमप्रत्यव्यवधानेन कारणत्वात् ॥ मनननिदिध्यासनयोस्तु चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणतात्क्षणसंस्कारपरिनिष्पन्नब्रह्मेका
 ल्यलक्षणवृत्तिद्वारा हेतुत्वमिति व्यवहितत्वेन विनिगमकाभावो सिद्ध इत्याह ॥ श्रवणात्प्राचीनयोरिति निवर्तकतयेति ॥ तदुत्पा
 तकयेत्यर्थः ॥ आरादिनि ॥ आराददूरे फले उपकरणे त्याराडुपकारकमित्यर्थः ॥ न तार्त्तयेति ॥ तृतीयाध्यायसिद्धशेषत्वं न भवतीत्यर्थः ॥ कुत
 आह तस्येति ॥ तार्त्तय शेषत्वस्येत्यर्थः ॥ श्रुत्यादिनिश्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारब्धाध्यन्यतमप्रमाणगम्यस्येत्यर्थः ॥ उक्तश्रुत्यादि
 प्रमाणकिमिति त्वेत् उच्यते ॥ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमारब्धानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति जैमिनिसूत्रं ॥ अत्र श्रुति
 र्नामपदांतरनिरपेक्षः शब्दः ॥ इयं सर्वप्रमाणेभ्यो बलवतीति तस्या उदाहरणमुरवेन प्रकृते तदभावं दर्शयति ॥ ग्रीहिभिरिति ॥ श्रुतसाम
 र्थ्यमतांतरेणाविनाभा लक्षणं लिङ्गं ॥ बहिर्देवसदनं दामीत्यादावस्ति प्रकृते नास्तीत्याह ॥ नापीति ॥ अनेकपदसामर्थ्यवाक्यं तच्च श्रुत्य
 मिहितं श्रुतिसामर्थ्यप्राप्तं चार्थमपेक्ष्य मुख्यलक्षणाभ्यां विशिष्टं संसर्गं प्रतिपादयतीति द्वयमपेक्षते ॥ तादृशं प्रवर्ग्यादावस्तीति ॥ श्रव
 णादौ नास्तीत्याह ॥ नापीति ॥ अन्यतराकांक्षयेतरेतराकांक्षया वा वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीतविषयं प्रकरणं ॥ तच्च श्रुत्यादित्रयम
 पेक्ष्य महावाक्यार्थं प्रतिपादयति ॥ तच्च प्रयाजादिवदत्र नास्तीत्याह नापीति ॥ अंगतापत्तेरिति ॥ तथा च विनिगमनाभावेन न तेषां परस्परं
 गंगिभाव इति भावः ॥ क्रमसन्निविष्टानां क्रमसन्निविष्टेयथाक्रमसंबन्धः संस्थानं तच्च पूर्वचतुष्टयमपेक्ष्य वाक्यार्थज्ञानं जनयति ॥ य

भादधिरेसीत्यादियजमानमंत्राणां क्रमादुपांशक्याजादौ विनियोगस्तथानश्रवणादौ क्रमो वर्तते ॥ अक्यांतरप्रतिपन्नस्य वाक्यांतर
 प्रतिपन्नेनार्थेन संबधनिमित्तसंज्ञासामर्थ्यं । समारव्यायथाशं धध्वं देव्याय कर्मण इति मंत्रस्य पुरोडाशकां उत समाम्ना तस्य पूर्वपक्षे पुरो
 डाशपात्रशंधने विनियोगः । न च हतथास्तीत्याह । क्रमसमारव्येति चेत् । एवं मनननिदिध्यासनयोः प्रमाणाभावान्न तातत्र्यमंगत्वमिति प्र
 साध्यप्रयोजनाभावादपि न तातत्र्यमंगत्वमित्याह किंचेति । तदनुमानप्रजानुमानं । तातीयांगत्वनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति । की
 दृशंतर्ह्यंगत्वमाचार्यचरणेरभिहितमिति शंकेतेत्यर्थेति । उक्तार्थे शब्दापरोक्षस्वच्छायाविवरणाचार्यसंमतिमाह स्वचित्तं चेत्तदिति । श
 क्तितात्पर्यविशिष्टं विशिष्टशब्दार्थः ॥ कारणत्वे हेतुमाह अव्यवधानेनेति ॥ तदुपपादयति प्रमाणस्येति । मननादेस्तद्वैपरीत्यमाह
 मननेति । प्रत्यगात्मप्रवणत्वालक्षणोयः संस्कारः तेन परिनिष्पन्ना ब्रह्मात्मैक्यलक्षणावृत्तिः सेवकार्यतद्वारेणेत्यर्थः । अव्यवधाने
 न प्रतिपादनफलमाह इति फलमिति । नन्वाधिकार्यभावाच्चेतव्य इत्यादिन विधिः । तथाहि । न तावत्स्वर्गकामोयजेतेति ब्रह्मज्ञा
 नकामो मोक्षकामो वा श्रोतव्य इति वाक्यमस्ति न वा श्रोतव्य इत्यादौ फलसमर्पकमर्थवादं पश्यामः । येन रात्रि सन्न्यासेनार्थवाद
 मोक्षफलकामोधिकारी स्यात् । विश्वजिन्यासेन तत्कल्पने च श्रवणादौ स्वर्गकाम एवाधिकारी स्यात् । इत्यांशक्याह श्रवणादि
 पुचेति । तथाच एतावदरेरवत्त्वमृतमित्यर्थवादिकमोक्षफलकामोधिकारी । न चैतावच्छब्देनात्मदर्शनस्यापि ग्रहणाविशेषा

णयातत्कल्पनं अन्यथाविधिर्वैयर्थ्यप्रसंगादिति ध्येयं ॥ मानांतरेणेति । नाहमीश्वर इत्यादिमानांतरेणेत्यर्थः । तर्कात्मकेति । जीव
 स्य ब्रह्मभिन्नत्वे श्रुतिस्मृतीतिहासपुरापुराणा विरोधप्रसंगरूपतर्कात्मकेत्यर्थः । अथवा ननु श्रवणस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वे तज्ज्ञानमप्र
 माणं स्यात् । ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तहेतुजन्यत्वस्यैवाप्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्याशंक्याह । श्रवणं नामेति । तथाच श्रवण
 स्य तात्पर्यावधारणे विनियोगात्तत्पर्यावधारणच शब्दज्ञानसामान्यहेतुत्वेपि ज्ञानसामान्यहेतुकारणमिति तदपेक्षत्वेपि नाप्रा
 माण्यप्रसंग इति भावः ॥ ननु तात्पर्यज्ञानस्य शब्दज्ञानसामान्यहेतुत्वेपि ज्ञानसामान्यहेतुत्वाभावेन ब्रह्मज्ञानस्य तज्जन्यत्वे पुनर
 प्यप्रामाण्यप्रसंग इति चेत् । अत्र ब्रूमः । ज्ञानसामान्यसामग्र्यतिरिक्तपदेन प्रमाप्रमोभयसाधारणसमूहातिरिक्तत्वस्याविवक्षि
 ततया तात्पर्यावधारणस्य शब्दभ्रमोभ्रमसाधारणत्वेन तद्विन्तत्वाभावात् ॥ नाप्रामाण्यप्रसंगः ॥ वस्तुतस्तु किंचेदांतवाक्य
 द्वैतपरमुता द्वैतपरमिति तात्पर्यसंशयरूपप्रमाणदोषनिवृत्तौ तात्पर्यनिर्णयसहेतुत्वेन तन्निवृत्तेर्दोषाभावत्वेन ब्रह्मज्ञान
 स्य तज्जन्यत्वेपि नाप्रामाण्यमिति रहस्यं । नन्वेवमप्यप्रामाण्यप्रसंगो दुर्वारः । मननेरूपतिरिक्तकारणजन्यत्वादित्याशंक्या
 नुसन्त श्रवणमननस्याधीतवेदं वैदांगस्य किंचिन्मालिनचित्तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्याच्छास्त्रज्ञानं न जायते ततो वैदांतवाक्य
 मद्वैतपरमुत द्वैतपरमिति तात्पर्यसंशयरूपप्रमाणदोषाच्छाब्दज्ञाने अप्रामाण्यशंका जायते तथावेदांतवगतं जीवपरे क्यं स

प्रत्यवायीभवेन्नर इति शास्त्रात् स्वाश्रमविहितकर्मकरणे प्रत्यवायश्रवणात् ॥ न च स्वाश्रमविहितानुरोधेन यथावसरं ब्रह्मविचारोक्ततावतापि ब्रह्मसंस्तुतिरिति वाच्यं ॥ वेदांतविज्ञानसंनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्येतयः श्रद्धासत्त्वादिश्रुत्या तदु-
 धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा इत्यादि स्मृत्या च ब्रह्मसंस्तुत्येतरकर्मभावप्रतिपादनात् सन्यासिनामेव श्रवणाधिकार इ-
 ति चेन्न । ब्रह्मचारी गृहस्थो वा गानप्रस्थो यातिस्तथेत्कपक्रम्य स ब्रह्मसंस्तुतो मृतत्वमोर्तीति श्रुत्या सर्वाश्रमसाधारणं तयामोक्ष-
 प्रतिपादनेन तदेतुविचारादावपि तथात्वावगमात् । सन्यस्येत्यादेश्च कल्मषनिवृत्तिद्वारा इह जन्मनि जन्मांतरे वा कृतसन्यासस्यो-
 पयोगप्रतिपादनपरत्वात् । अन्यथा यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा सन्यसेदिति विहितसन्यासवैयर्थ्यापत्तेः ॥ सन्यासस्येव श्रव-
 णांगत्वे मानाभावाच्च । समित्याणिः श्रान्त्रियं ब्रह्म निष्ठमिति श्रुत्या इधनापरपर्यायसमिधो गुरुपायनत्वावगमेन समिद्धोपा-
 यनंतु हृदस्थानामेव संभवतीत्यस्ति श्रवणादौ तेषामधिकारः । अपि च ॥ स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्यवेदं न विजाति-
 योर्थे ॥ इति श्रुत्या । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयुते । अनन्मात्रिवशक्येन न तज्वलति कर्हिचित् इत्यादि श्रुत्या चाध्य-
 यनस्यार्थविवेकफलत्वावगमेनोपनिषदर्थविचारस्याप्यावश्यकतयाध्ययनविधिबलादेव तदधिकारमानस्य श्रवणा-
 दावधिकारनिश्चयः ॥ अतएव भगवता भाष्यकारेण विद्याप्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकरोतीति श्रवणादिष्वि-

व

तिवदतासर्वाश्रमसाधारणं श्रवणाधिविधानमिति सूचितं । न चैवं सति स्त्रीशूद्रसहिताः सर्वे श्रवणाधिकारणः स्फुः । मुमुक्षु-
 त्वस्य सर्वसाधारणत्वादिति चेन्न ॥ उपनीयतु यच्छिष्यवेदमध्यापयेद्विज इत्यादिनोपनीतस्याध्ययनविधानात् उपनयनस्य वर्ण-
 त्रयमात्रसाधारणत्वात् स्त्रीशूद्रयोरध्ययनाभावात् न श्रवणादावधिकारावकाश इति संक्षेपः ॥ श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु सगुण-
 ब्रह्मोपासनवर्णस्यैव प्रयोजनमाह सगुणोपासनमिति । उक्तार्थे आगमं प्रामाण्ययति तदुक्तमिति । ननु सगुणोपासनस्य चिरा-
 दिमार्गेण ब्रह्मलोकावाप्तेरेव फलत्वेन श्रवणान्तमोक्षफलत्वमित्यत आह सगुणोपासनाच्चेति । अत्रोपासनाद्विविधा । अंगावबुधोपासनाप्र-
 तीकोपासनाच्चेति । तत्राद्या उद्गीथाद्युपासनात्स्याः कर्मफले अतिशयसंपादकत्वेनोपयोगः । प्रतीकोपासनाद्विविधा । ब्रह्मोपासना अ ब्रह्मोपास-
 नाच्चेति । तद्यथा मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिवाचं धेनुमुपासीतेत्यादि । तत्र ब्रह्मोपासकानामर्चिरादिनागमनं । नान्येषां । अब्रह्मविदामपि पंचाग्नि-
 विद्योपासकानामर्चिरादिगमनं ॥ तेषां ब्रह्मणा सह मुक्तिः । अन्येषां धूमादिमार्गेण गमनं पुनरावृत्तिश्चेति । ननु कर्मठानां कर्मफलभोगानंतरं श्रवणा-
 दिसंपादनेन किं मुक्तिरस्ति नेत्याह । कर्मठानां त्विति । ब्रह्मोपासकापेक्षया ब्रह्मज्ञानिनो वैरुक्ष्यमाह निर्गुणेति । ननु ब्रह्मज्ञानेन सति सद्य एव कु-
 तो न मुक्तिरिति शंकते किं त्विति । तथा चेति । ननु ज्ञानात्पूर्वकालीनसकृत्तदुक्ते प्रियाप्रिये गते उत पराचिनेनाद्यः । तयोस्तत्त्वज्ञानेन विनाशात् ।
 न द्वितीयः । ज्ञानात्पूर्वकालीनसकृत्तदुक्ते प्रियाप्रिये गते उत पराचिनेनाद्यः । तयोस्तत्त्वज्ञानेन विनाशात् । न द्वितीयः । ज्ञानात्पूर्वकालीनसकृत्तदुक्ते प्रियाप्रिये गते उत पराचिनेनाद्यः । तयोस्तत्त्वज्ञानेन विनाशात् ।
 रेण न च निर्विचिकित्सं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमवधारयः कर्मण्यधिकारोस्तीति चेन्न । तत्त्वज्ञानांते प्राक्संचितकर्मणां तत्त्वज्ञाननाशत्वे पिराभायवतारक-

तपुण्य - लोकसंयहाद्यर्थज्ञानिकृतकृतकृतसंभवेनतदादायतस्यपुत्रादायमुपयंतीत्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तेः॥ ननुज्ञानादज्ञानानिचनोनजानामीतिव्यवहारापत्तिः॥
 तन्निवृत्तौदेहधारणाद्यनुपपत्तिरितिचोदयति। नन्वेति। किमपिप्रतिबंधदशायामनुपपत्तिः। उत्तप्रतिबंधदशायां। आद्यइष्टापत्तिरित्याह॥ प्रतिबंधेति। द्वि
 तीयेदृषयतिप्रारब्धेति। ओर्ध्वाग्रत्वज्ञानेयधोग्रत्वानोपदर्शनेनप्रतिबंधज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वात्देहधारणमुपपद्यतइतिभावः। ननुप्रारब्धकर्मणाम्
 विद्यानिवृत्तिप्रतिबंधकत्वेतत्त्वज्ञानिनः पूर्ववदविद्यासत्त्वेनब्रह्मस्वरूपावरणेपूर्वावस्थानोविशेषोनस्यात्। नचावरणविशिष्टज्ञानविनाशमात्रेणपूर्वावस्था
 नोवेषम्यमितिवाच्यं। सतिप्रतिबंधकेतन्नाशस्याप्ययोगात्॥ नचविक्षेपशक्तिविशिष्टज्ञाननिवृत्तिरूपकार्येवप्रारब्धकर्मप्रतिबंधकंनचावरणविशिष्टत
 न्निवृत्तावपीतिवाच्यं। तथासतिप्रपंचविषयकपारमार्थिकभ्रमादेरनिवृत्त्यापत्तेः। विपरीतप्रतिभासजननशक्तेरेवविक्षेपशक्तितयातत्सत्त्वैभ्रमस्यावर्ज
 नीयत्वादितिचेत्। उच्यते। तरतिशोकमात्मवित्प्रियतेहृदयग्रंथिः। ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिवाक्यंज्ञानात्संसारनिवृत्तिंश्रावयति। तस्यतावदेवचिरं।
 स्थितप्रज्ञस्यकाभाषा। देवादुपेतमित्यादिवाक्यंदेहधारणंप्रारब्धकर्मप्रतिष्ठांचप्रतिपादयति। नह्यनयोः प्रमाणयोः कश्चिद्वाध्यत्वंयुज्यतेअतोव्यवस्थे
 वमाश्रयणीया। तथाहि। यथाविक्षेपावरणात्मककार्यद्वयबलेनविक्षेपावरणानुक्कूलशक्तिद्वयमविद्यायाः कल्मसे। तथाविक्षेपवैजात्यादिजातीयाने
 कशक्तिरपिकल्मसे। कार्यगम्यत्वाच्छक्तीनां। तथाचश्रुतवेदांतानांप्रपंचपारमार्थिकभ्रमः। श्रुतवेदांतानामनुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां व्यावहारिक
 त्वभ्रमः। उत्पन्नज्ञानानांपुरुषधौरेयाणांशुकवामदेववसिष्ठप्रभृतीनांयावदेहपातंप्रातिभासिकत्वभ्रमरतिअविद्यायातिस्रःशक्तयइष्यंते। तथा
 चप्रपंचेपारमार्थिकत्वभ्रमोमिथ्यात्वग्रहाकानुमानागमादिजन्यपरोक्षज्ञानेनतस्मिन्वाध्यमानेविरोधित्वाविशेषेणाविद्यानिष्ठपारमार्थिकत्वभ्रमो

इष्टव्यइत्यादेरपिमोक्षकामाधिकारित्वेनदर्शयितृत्वस्यप्रसंगइतिवाच्यं। दर्शनस्यप्रमाणवस्तुपरतंत्रत्वेनविधानायोगेनएतावच्छ
 वेनात्मदर्शनस्याग्रहणात्। किंतुश्रवणादेरेग्रहणं। यद्यपिब्रह्मज्ञानस्येवविचारफलत्वेनतत्कामएवविचारेधिकारीस्यात्। तथा
 पितस्यस्वतोपुरुषार्थताग्रामपश्चादिवत्पुमर्थसाधनतयागोणः॥ प्रयोजनत्वसूचनायमुमुक्षोरधिकारित्वप्रमावादः। नहिमोक्षका
 मयमानस्तत्साधनंनकामयतइतिसंभवति। तथाचमोक्षसाधनब्रह्मज्ञानकामाधिकारीतितत्त्वं॥ ननुशांतोदांतइत्यादिश्रुत्याशमा
 दीनामप्यधिकारित्वप्रतिपादनेकथमुमुक्षूणामेवधिकारइत्यतआहकाम्यइति। तर्हिशमादिविधानंमनर्थकमित्यतआहमुमुक्षा
 यामिति। मुमुक्षायांविनियोगइतिसंबंधः। ब्रह्मैवमित्यंवरक्ततदितरत्प्रपंचजातमवस्तिविवेचनस्य। तर्हिशमादिविधानंमन
 र्थकमित्यतआहइहेति। ऐहिकानांस्वकचंदनवनितादिभोगानाममुष्मिकाणामुर्वयादिभोगानांचानित्यतयातेभ्योतितराविरक्त
 स्येत्यर्थः। परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्रह्मणोनिर्वेदमायात्। आत्मनस्तत्कामायसर्वप्रियंभवतीश्रुतेः। शमादीनांस्वरूपमाहअंत
 र्निदियेत्यादिना। ननुसंन्यस्यश्रवणंकुर्यादित्यादिनासंन्यासस्यापिश्रवणांगत्वावगमात्कथंनोक्तमित्यतआहअत्रेति। उपरमशब्
 स्येति। जनकादेरिति। कस्यतर्हिश्रवणादिविधानंमतआह। सर्वेति। ननुब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीतिश्रुतिगतसंस्थापदेनानन्यथा
 पारत्नानूपब्रह्मनिष्ठत्वंप्रतिपाद्यते। तदितराश्रमिणानसंगच्छते॥ अकुर्वन्विहितकर्मनिर्दिष्टंचसमाचरन्॥ प्रसरंश्चेदियार्थे

स्तत्र जीवैक्यमुक्तेर्मित्याशंक्याह अतएवेति । एकमुक्त्या सर्वमुक्तौ अधिकारिणामेव मुक्तिरिति प्रतिपादनं विरुध्येत ॥ तथाच विभेदजं केनानरतिश्रुत्या अविद्याया जीवोपाधि
 कत्वे पित्तदा चरणा विशिष्टा विद्रूपोपाधिभेदे जीवभेद उपपद्यते । कार्योपाधिरिति वाक्यस्य कार्योपाधिरपीत्यर्थः ॥ इश्वरस्य कारणाविद्यामात्रोपाधिरुक्तेन ततो भेदापत्तेः ॥
 विवरणाचार्याणां काचित्क जीवैक्योक्तिस्तु ब्रह्मण एकत्वात् जीवस्य नानात्वान्न जीवब्रह्मेक्यं । एकत्वात्ने कत्वरूप विरुद्धधर्माधिकरणत्वादिति शंका निरासाय । तथाच जीवभेद
 आरोपितः । वस्तुतस्तु जीवः प्रतिपाद्य एवेति । शास्त्रदृष्टिर्जीवैक्यपरान्तु तौ कसिद्ध जीवभेदप्रतिषिद्धपरा । व्यावहारिकस्तु भेदो जीवैनां जीवब्रह्मभेदवदिष्यत एव
 जीवनिर्भासस्पद एकरसं ब्रह्मेत्यहंकारदीकायां पदपादाचार्यैरुक्तं । विवरणाचार्यैरपिशौरिरकन्यायसंग्रहेयं यातरे देवताधिकरणे यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद
 भवत् ॥ तथा श्रीणानानसवाच्योदाहरणेन । यस्य ज्ञानं तस्यैव मुक्तिरित्युक्तं । नन्वाविद्याया एकत्वेन जीवस्यापि तथात्वात् । न सर्वदुरव्याप्त्यनुसंधानप्रसंगस्यादि
 दूषणस्यादित्यत आह तस्मादिति ॥ परिच्छेदार्थमुपसंहरति तदेवमिति ॥ तस्मिन् शोकमात्मविदित्यादिश्रुत्या ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवतीत्यादिश्रुत्या चानर्थनिवृत्त्या नंदा
 वाप्त्योः सिद्धिं प्रबोधयति ॥

॥ इति श्रीमन्निवेदिनारायणदीक्षितात्मजेन पेनादीक्षितवर्येण विरचितायां वेदान्तपरिभाषाप्रकाशिकायां अष्टमः परिच्छेदः

॥ राके १७५२ विहृतं तन्नामसंबलसरे मार्गशिर्षे ह्यष्टपक्षे द्वितीया सोम्यवासरं नरुंदारव्यपत्तेने समाप्तमिदं पुस्तकं ॥

भविष्यात्तया ह कानुमानागमादिजन्यपरोक्षज्ञानेन तज्जनिकाशक्तिरपि निवर्तते। अस्य ज्ञानविरुद्धदशायां प्रपञ्चव्यावहारिकत्वमस्यापि बाधेन तदनुकूलविद्याशक्तिरपि
 बाध्यते। तस्यां दशायां प्रातिभासिकत्वमस्य तदनुकूलशक्तिविशिष्टाविद्यायाश्च निवृत्तिः। उदाहृतशास्त्रबलेन प्रारब्धकर्मणां तत्र प्रतिबंधकत्वकल्पनात्। सो
 गेन प्रारब्धकर्मक्षीयमाणेषु निष्परिपंथिब्रह्मानंदसाक्षात्कारात् प्रातिभासिकत्वमस्य तज्जननशक्तिविशिष्टाविद्यायाश्च निवृत्तिः। अतएव शास्त्रेण नश्ये
 त्यमार्थतूपकार्यसमं नश्यति चापरोक्ष्यात्। प्रारब्धनाशात् प्रातिभासनाशरूपकं। तथा च ज्ञानिनः पूर्वावस्थानो विशेषोस्तीति न किंचिदनुपपन्नमिति॥ नन्वे
 वमपीति। अप्रतिबंधपरोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेपीत्यर्थः। सर्वमुक्तो संसारानुपलंभ इष्ट एवेत्याहुनेति। नन्विदानीं वामदेवादेर्मुक्तत्वेन सर्वमुक्तावन्येषां सं
 सारोपलंभो न स्यात्। न चैतत्पूर्वं न कस्यापि मुक्तिरिति वाच्यं। वामदेवादिमुक्तिमतिपादकशास्त्रविरोधात्। वामदेवानामुत्पन्नज्ञानानामपि मुक्त्यनंगीकारे
 आषाढवाते च लुपि द्वेपेदे च क्रीकृतो वारिधिरेव काष्ठा इति न्यायेनार्वाचीनानामुक्तिर्दूरेत्यवधारिता स्यादित्यस्वरसादाह अतरेति। एतदिति। अन्येषां
 संसारानुपलंभदोषपरिहारायेत्यर्थः। नचाविद्यानानात्वे प्रपञ्चनानात्वापत्तिः। इष्टत्वात्प्रत्यभिज्ञायाः। एकाविद्यामतेऽपि नित्यसृष्टिप्रलयाभ्युपगमेन प्रत्य
 भिज्ञायास्तथैवोपपाद्यतात्। परिणामभेदभिन्नद्रव्यभेदमते कस्मादिति प्रत्यभिज्ञायास्तथैव वाच्यत्वाच्च। नन्वत्रमायाभिरिति बहुवचनस्य मायां तु प्रकृ
 तिविद्यात् अजामेकमित्यादिश्रुतिष्वेकवचनबलेन लघवानुगृहीतेनाविद्याया एकत्वनिश्चयेन मायागतरात्तयभिप्रायकत्वाच्च नाविद्यानानात्वसि
 धिरित्यस्वरसादाह अन्येति। ननु शक्तिभेदेऽप्यज्ञानस्यैकत्वेन तदवच्छिन्नजीवस्यापि तथात्वात् कथमेकमुक्तो सर्वमुक्त्यभावः। अतएव विवरणाचार्ये